TURK XOQONLIGI VA XITOY O‘RTASIDAGI MUNOSABATLARDA SO‘G‘DIYLARNING TUTGAN O‘RNI

Mirzayeva Diloromxon
Farg‘ona davlat universiteti
Tarix fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning ilk o‘rta asrlardagi qudratli davlati bo‘lgan Turk xoqonligining Xitoy imperiyasi bilan olib borgan o‘zaro siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalari hamda bu jarayonda katta rol o‘ynagan so‘g‘diylarning vositachiligi haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *Turk xoqonligi, Bumin xoqon, Mug‘an xoqon, Shu sulolasi, Chan’an, so‘g‘d savdogarlari.*

Аннотация: *В данной статье рассказывается о взаимных политических, экономических и культурных связях Тюркского ханства, могущественного государства Средней Азии в раннем средневековье, с Китайской империей, и о посредничестве согдийцев, сыгравших в этом большую роль. процесс идет*

Ключевые Слова: *Турецкое ханство, Бумин хан, Муган хан, династия Шу, Чанъань, согдийские купцы.*

Abstract: *This article talks about the mutual political, economic and cultural relations of the Turkic Khanate, a powerful state of Central Asia in the early Middle Ages, with the Chinese Empire, and the mediation of the Sogdians, who played a major role in this process. goes*

Key Words: *Turkish khanate, Bumin khan, Mughan khan, Shu dynasty, Chan'an, Sogdian merchants.*

KIRISH

Markaziy Osiyo ko‘chmanchi aholisining iqtisodiy hayoti, asosan, chorva mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashib, ular o‘zlarini dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlari bilan ta’minlay olmas edi. Bu iqlim sharoiti, o‘troqlashuv jarayonining sustligi, shaharsozlik madaniyatining yuqori emasligi bilan izohlanardi. Biroq ular yashagan hududdagi foydali qazilmalar ko‘chmanchi hayot kechirgan turkiy qabilalarga ularni qazib olish, ma’danlardan metallarni ajratish va ularga ishlov berish kabi texnologiyani o‘zlashtirish imkonini bergan. Natijada ular metallga, ayniqsa, temirga ishlov berish texnologiyasida yetakchi bo‘lib, buni ular keyinchalik O‘rta Osiyoga ham olib kelganlar.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Markaziy Osiyo qabilalarining dehqonchilik va hunarmandchilik mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyoji dastlab, yaqin qo‘shni Xitoy hisobidan, tinch yoki harbiy yurishlar natijasida qondirilgan. Ammo ular xunnlardan farqli holda, milodning boshlaridan o‘zlari ham dehqonchilik, hunarmandchilik bilan shug‘ullanib, shaharsozlik ishiga bosh qo‘shdilar.

Bunda ularga Ipak yoʻli manzilgohlarida yashovchi soʻgʻdiylar yaqindan hamkor boʻlganlar. Xoqonlik hududiga kelib joylashgan koʻp sonli oʻrta osiyolik savdogar, hunarmand va dehqonlar koʻchmanchilarning oʻtroqlashuv jarayonini tezlashtirdi. Bu holat mintaqada turkiy, sugʻdiy va xitoy munosabatlarini belgilab berdi. Turkiylar va soʻgʻdiylarni umummanfaat birlashtirgan boʻlsa, Xitoy ularga nisbatan goh sherikchilik, goh raqiblik yoʻlidan bordi.

VI asrdan turkiylar birlashib, boshqa hududlarni egallashda nafaqat harbiy, balki diplomatik usuldan ham unumli foydalandilar. Ularga bu ishda Soʻgʻd diplomatiyasi qoʻl keldi. Bu boradagi soʻgʻdiylarning diplomatik qobiliyati yangi tashkil topayotgan turkiy davlat hukmdorlari nazaridan chetda qolmagan edi. Turkiylarning mustaqil siyosati tarafdori boʻlgan asli buxorolik, Gansuda yashovchi soʻgʻdiylardan boʻlgan Annapanto (Naxband) 544-yilda Xitoy imperatori saroyiga turkiylar elchisi boʻlib borgan edi [4: 16].

Xoqonlik qaror topgach esa, Dulan xoqon (Toʻnga Turon)ning (588-599/600) eng yaqin maslakdoshi yana bir buxorolik An Suy-sze boʻlib, xoqonning yetakchi maslahatchisi sifatida xitoyliklarning turkiylarga nisbatan yuritayotgan siyosatiga jiddiy qarshilik koʻrsatgan shaxs sifatida tarixda qoldi. Shibi (Sivar) xoqon (609-619) saroyida xizmat qilgan chochlik Shi-Shi Xusi esa, Sharqiy Turk xoqonini Xitoyga yon bosmaslikka chaqirganlardan biri edi.

Turkiy bitiklardan biri “Toʻnyuquq”da keltirilishicha, “xoqonlar – qahramon, maslahatchilar – dono boʻlishgan”. Shundan koʻrinadiki, soʻgʻdiylar mintaqada Xitoyga bas keladigan davlat sifatida Turk xoqonligining kuchayishi va hududdagi geosiyosiy vaziyatni qoʻlga olishidan, sherikchilikda oʻzlariga yaqin turkiylar bilan hamkor va ittifoqchi boʻlishdan manfaatdor boʻlishgan. Turkiylar uchun ham soʻgʻdiylarning siyosiy ittifoqchiligi va iqtisodiy sherikligi yanada muhim edi. Aynan ana shunday muhit turkiy sardorlarini yangi mustaqil davlat tuzishga undadi va Bumin qoʻshinlari va avarlar oʻrtasida 552-yilda Buyuk Xitoy devorining tashqarisidagi hozirgi Xeybey viloyatida jang yuz beradi. Magʻlub boʻlgan Avar xoqoni oʻzini oʻldirdi. Shu asnoda mustaqil Turk xoqonligiga asos solindi. Turk xoqonligining oʻzi ilohiylashtirilib, “Koʻk Turk xoqonligi” deb yuritildi.

Avarlar ustidan qozonilgan gʻalaba Turk xoqonligining mintaqadagi siyosiy obroʻsini oshirdi. Natijada, Xitoy hukmdorlari turk hukmdorlari bilan aloqalarini oilaviy nikoh orqali mustahkamlashga harakat qildilar. Jumladan, 551-yilda Bumin xoqon Gʻarbiy Vey davlati malikasi Chan Lunga uylangan boʻlsa, 558-yilda Mugʻan xoqon oʻz qizi Ashinani Shimoliy Chjou hukmdori Min-diga uzatdi. Shuningdek, Chjou va Suy davlatlari oʻz malikalarini turk xoqonlariga kanizak sifatida yuborganlar. Mugʻan xoqon Xitoyga nisbatan ehtiyotkor siyosat yuritdi. U Shimoliy Si sulolasi (550-577) bilan yaqinlashib, Shimoliy Chjouga (557-581) nisbatan ziddiyatda turdi. Ba’zan aksincha ham boʻlgan. Jumladan, Mugʻan xoqon 562-564-yilda Shimoliy Chjou bilan ittifoqda Shimoliy Siga qarshi urush olib bordi [12: 58].

“Shimoliy Chjou sulolasi solnomasi. Turklar haqida qissa” qismida keltirilishicha, Shimoliy Chjou oʻz navbatida turklarga 100 ming boʻlak ipak matosi yuborib, poytaxti

Chan'anda faoliyat koʻrsatayotgan turkiylarga (jumladan sugʻdiylar ham) katta savdo imtiyozini berdi [15: 78].

TADQIQOT NATIJALARI

Mugʻan xoqon sharq va shimolda harakatlar olib borgan bir paytda, gʻarbda Buminning ukasi Istami yabgʻu harbiy harakatlar olib bordi. U uygʻurlar va Yettisuvdagi usunlarni yengib, Oʻrta Osiyo sarhadlariga yetib keldi. 555-yilda Gʻarbiy dengiz (Orol dengizi)ga chiqib, avarlar izidan Qora dengiz sohiliga qadar bordi. Istami boshchiligidagi turkiylar 563-567-yillarda eftallarga kuchli zarba berib, ularning hududlarini tortib oldi. Manbalarda, turklarning bu muvaffaqiyatiga Eron sosoniylarining yordami katta boʻlganligi yoziladi. Toʻgʻri, Eron shohi Xusrav I Anushervon (531-579) Istamiga kuyov boʻlishi bilan bu ikki davlat oʻrtasida ittifoq yuzaga keladi va shu sababli Turklar 563-yilda parak (Chirchiq)ga hujum qilganida, Sosoniylar eftallarga qarshi ikkinchi frontni tashkil qilib, Balxga hujum qilgan edilar. Lekin, bu yerda yana bir omil borki, buni ta'kidlab oʻtmaslikning iloji yoʻq. U ham boʻlsa mahalliy soʻgʻdiylar. Albatta savol tugʻiladi, bu yerda Soʻgʻdiylarning qanday ta'siri mavjud? Ma'lumki, bu davrda ipak Vizantiyada oltin va qimmatbaho toshlar bilan bir xil baholanar yedi. Vizantiya yesa ushbu qimmatbaho tovarni Yevroʻpaga eksport qilar yedi. Ahamiyatlisi, ana shu tovarning Vizantiyaga boradigan yoʻli Eron, undan oldin eftallar va to Xitoygacha Turkiy qabilalar istiqomat qiladigan dashtdan oʻtar yedi. Ipak savdosida eng koʻp foyda oladiganlardan biri vositachi soʻgʻd savdogarlari edi. Chunonchi, Turklar eftallar davlatiga bostirib kelganida mahalliy aholining qarshiligi sust boʻlganligi ham aynan shu bilan izohlanadi. Haqiqatdan ham Gumilyov ta'kidlaganiday kuchayib, Xitoyga tazyiq oʻtkaza olgan turkutlar ulardan juda koʻp miqdorda ipakni toʻlov sifatida undirar edi.

Bu ipakning barchasini tabiiyki ular ishlata olmas va shu sababli sotar edilar. Agar turklar hududni egallasa mahalliy soʻgʻdiy savdogarlar bu ipakka egalik qilardi. Qolaversa, Turklarning kirib kelishi, ulkan hududda yagona davlat vujudga kelishiga, yagona toʻlovlarning joriy etilishidan tashqari, oldin Soʻgʻd savdogarlari uchun xavfli boʻlgan savdo yoʻllaridagi talonchilikning oldi ham olinardi.

MUHOKAMA

Chunonchi, bu haqida Gumilyov quyidagilarni yozadi: "Eftalitlar magʻlub etilgach, sugʻudlar turkut xonining fuqarosiga aylanishdi. Ular azaldan Sharqda ham, Gʻarbda ham epchil tijoratchi va vositachi sifatida mashhur boʻlishgan. Eftalit xoʻjayinlari oʻrniga turkutning kelishidan ular faqat yutuqqa ega boʻldilar: endi ularga Osiyoning markaziy oʻlkalari eshiklari lang ochildi, yoʻl xavotiri yoʻqoldi. Sugʻudlar ipak tijoratini kengaytirishdan qanchalik manfaatdor boʻlsalar, oʻzlaridagi ortiqcha ipakni sotish imkoniga ega boʻlgan turkutlar ham shunchalar manfaatdor edilar."

Mahalliy aholining eftallar davlatining Turk xoqonligi tomonidan egallanishiga yordam koʻrsatishining yana bir sababi oldindan yuz berib kelgan turkiy hamda mahalliy aholining oʻzaro aralashuvi natijasi boʻladi. Chunonchi, Turklar bosqinigacha ham sodir boʻlgan assimilatsiya jarayonlariga aholi deyarli moslashib qolgan yedi. Shu sababli, ya'ni kirib kelgan turkiylar mutlaqo notanish dushman sifatida kutib olinmaydi. Qoʻshimcha takidlash

lozimki, koʻchmanchi hayot insonlarning jangovor qobilyati va ruhining yuqori boʻlishga sabab boʻladi. Eftallar garchi turkiy boʻlsada keyin kirib kelgan turkiylardan yengildi [2: 25]. Bunga sabab boʻlgan yana bir omil ana shu eftallarning qariyb yuz yildan ortiq vaqt davomidagi mahalliy aholi bilan aralashuvi natijasida ularda ham oʻtroq aholi singari jangovorlik ruhining susayganligi edi.

XULOSA

Xullas, shu tariqa turklar tomonidan eftallar davlati osongina zabt etildi va bugungi Oʻzbekiston hududida assimilatsiya jarayoni yana bir yangi bosqichga koʻtarilgan yangi jarayon boshlandi. 574-yilda xoqonlik taxtiga Taspar xoqon keldi. Oʻzining muvaffaqiyatli yurishlari, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotdagi barqaror siyosati tufayli turli qabila va elatlardan iborat saltanatni qoʻl ostiga birlashtirdi. Taspar xoqon vafot etgan 581-yilda Xitoyda ham Shimoliy Chjou sulolasi oʻrnini Suy sulolasi (581-618) egalladi. Taspardan soʻng xoqonlikda nizo va saroy kelishmovchiliklari kuchaydi. Taspar va Mugʻan xoqonlarning oʻgʻillari oʻrtasida taxt uchun kurash boshlanishi, imperator Ven-di uchun ayni muddao boʻldi. Qoʻmondon Chjan Sunshin rejasiga koʻra: “turklarning birligi va kuchiga putur yetkazib, ...vaqt poylab, ularga hujum qilib, davlatini tugatish kerak” edi. Shu reja asosida Xitoy uzoqdagi xoqonlarga sovgʻalar joʻnatib, yaqindagilarga hujum uyushtira boshladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. – T.: “Oʻzbekiston tarixi” jurnali, 1999 yil 1-son;
2. Abduzuhur A. “Turkiy xalqlarning tillari va tarixi” .- T.: “Oʻzbekiston adabiyoti va sanʼati” gazetasi, 8-son, 1993-yil 19-fevral;
3. Abdurahmonov G. Oʻzbek xalqi va tilining shakllanishi toʻgʻrisida. T.: TDShI 1999;
4. Ahmedov B.A. Oʻzbekiston xalqlari tarixining manbalari.-T.: Oʻqituvchi, 1991;
5. Jabborov I. Oʻzbek xalqi etnografiyasi. – T .: Oʻqituvchi, 1994;
6. Mahmud Koshgʻariy. “Devonu lugʻotit turk”. – T.: Fan, 1963;
7. Mirzaeva D. Kokturk writing and different ideas in its study. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. 2021; 11 (4): 1144-1148.
8. Mirzayeva D. Turk xoqonligi davlatchiligi tarixi va ularni aks ettiruvchi manbalar. Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS). 2022; 2 (4): 217-221.
9. Mirzayeva D. Tarixiy adabiyotlarda eftalitlar va Turk xoqonligi tarixining yoritilishi. Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2021; 1 (1): 111-119.
10. Mirzayeva D. Fargʻona vodiysi Gʻarbiy Turk xoqonligi davrida. Fargʻona davlat universiteti “Ilm-zakovatimiz – senga, ona-Vatan!” mavzusidagi Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2022; 132-133.
11. Mirzayeva D.M. Oʻrxun-Enasoy yodgorliklari Markaziy Osiyoning ilk oʻrta asrlar tarixiga oid asosiy manbalar sifatida. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022; 2 (6): 655-660.

12. Nasimxon Rahmon. Turk xoqonligi. – T.: Abulla Qodiriy, 1993;

13. Rahmonov N., B.Matboboyev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, “Fan”, 2006;

14. Soatova G. “O‘zbekistonda O‘rxun-Enasoy yofgorliklari tadqiqi” O‘zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-yil, 6-son;

15. Yuldashev S.B., Mirzayeva D. Eftaliylar davlati tarixining nemis tarixshunosligida tadqiq etilishi. O‘tmishga nazar. 2022; 5 (6): 76-80.

16. Айдаров Г. Язик орхонского памятника Билге Кагана, Алмаата, 1966;

17. Кляшторний С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, Москва, 1964;

18. Малов С.Й. Енисейская писменност тюрков, Москва, 1952;

19. Рахманов Н. Новые находки Ферганы. – Ош-3000, том 3, Бишкек, 2000.